

Регіональна диференціація демографічного розвитку України: чинники формування, параметри та тенденції

Rezümé A szerző *Ukraina demográfiai fejlődésének regionális differenciálódása: alakító tényezők, paraméterek és tendenciák* című cikkében bemutatja a demográfiai krízis kialakulásának az előfeltételeit és tényezőit Ukrajnában. Elemzi némely jelenkori demográfiai sajátosságokat és tendenciákat. Jellemzi az ország népesedésének regionális eltéréseit.

Резюме Розкрито передумови та чинники формування демографічної кризи в Україні. Відображено деякі сучасні демографічні особливості й тенденції. Охарактеризовано регіональні відмінності демографічного розвитку держави.

Кризовий характер демографічного розвитку України є загальновідомим фактом, адже, починаючи з 1993 року, кількість населення України зменшується, а обсяги його абсолютного зниження досягли за 16 останніх років значного розміру – 6,1 млн. осіб (з 52,24 у 1993 до 46,14 млн. осіб у 2009 році). Однак, в засобах масової інформації трактування сутності демографічної кризи має здебільшого поверховий характер, стає часто предметом політичних спекуляцій, некоректно пов'язуючись з геополітичними змінами (розпадом СРСР, утворенням незалежних держав). Попри розгортання різнобічних досліджень демографічної кризи в Україні, яке проводять науковці різних академічних наукових установ (Е. М. Лібанова, О. В. Макарова, І. О. Курило та ін. (Інститут демографії (м. Київ), та Л. Т. Шевчук, У. Я. Садова (Інститут регіональних досліджень (м. Львів), недостатньо висвітленими є регіонально-демографічні та етнодемографічні аспекти проблеми, не вивчено усі механізми формування депопуляції населення. На побутовому рівні тенденція до зниження природного приросту, яка впродовж 90-х років – ХХ ст. початку ХХІ ст. була основним негативним чинником демографічного розвитку, однобічно і поверхово пов'язувалась лише із зниженням добробуту населення, актуалізуючи необхідність не лише подальшого наукового осмислення, але й широкого об'єктивного інформаційного висвітлення демографічної проблематики.

Встановлення причинно-наслідкових зв'язків у соціально-демографічній сфері потребує застосування різних методологічних підходів. В суспільно-географічному аналізі, реалізованому у цій статті, акцент зроблено на дослідження: а) походження та історично-географічних передумов еволюції різних демографічних явищ та б) порівняння регіональних особливостей демографічної ситуації з метою виявлення основних механізмів демографічного розвитку.

Отже, історично-географічний аналіз щорічних показників природного приросту сільського та міського населення України [2, с. 59] свідчить про те, що більшість передумов депопуляції населення України склалися ще у 70–80-ті роки минулого століття, коли фактично і розпочався складний *демографічний перехід*. Це проявилось, зокрема, у тому, що коефіцієнт природного приросту в сільській місцевості України уже з 1979 року став від'ємним. Тобто, депопуляційні

* Доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри географії Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці ІІ.

Dnyisztrjanszkij Miroslav – a földrajztudományok doktora, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Földtudományi Tanszékének vezetője; a Lvivi Ivan Franko Nemzeti Egyetem Ukrajna Földrajza Tanszékének professzora.

процеси в сільській місцевості багатьох регіонів України розпочалися задовго до територіально-політичних змін 90-х років минулого століття і визначалися насамперед такими чинниками, як прискорена урбанізація у поєднанні із старінням сільського населення. Такі негативні тенденції намітилися найбільше в тих регіонах, де через непродуману соціально-економічну політику молоде населення сільської місцевості «ввібрали» такі великі агломерації як Київ і Харків (Чернігівська, Сумська, Полтавська області), закладаючи передумови *обвального старіння сільського населення і відповідно різке зменшення народжуваності, що і стало основним чинником демографічної кризи*. Зокрема, у 1980 році при середньому по Україні коефіцієнті природного приросту сільського населення (-0,7‰) у Чернігівській області його значення опустилося до (-7,6‰), у Сумській до (-7,5‰), а у Полтавській – (-7,3‰) [1, с. 40]. Тобто, пропаганда ідей концентрації виробництва у великих центрах, штучне підштовхування урбанізації, оголошення більшості сільських поселень перспективними, відсутність у них засобів виробництва зумовило в деяких регіонах великі диспропорції у розселенні населення та у співвідношенні мешканців великих міст та сільської місцевості. Позначились тут і демографічні втрати 30-х і 40-х років минулого століття, а також масовий виїзд молоді на т. зв. новобудови п'ятирічок. Водночас, багато вихідців із сільської місцевості, які потрапили у великі міста і зіткнулися з житловими та іншими соціальними проблемами, поступово, з урахуванням нових культурно-ментальних пріоритетів, переходили на модель «одна сім'я – одна дитина». Тобто традиції більшої сім'ї, або іншими словами простого або розширеного відтворення, не могли зберегтися у сільській місцевості (бо не вистачало людського ресурсу), ні у великих містах (через соціально-економічні труднощі та культурно-ментальні трансформації).

Отже, наростання негативних демографічних тенденцій у кінці 70-х років ХХ ст. призвело до того, що уже в 1980 році коефіцієнт природного приросту не лише сільського населення, а й сумарно сільських і міських мешканців п'яти областей (Вінницької, Полтавської, Сумської, Черкаської, Чернігівської) став від'ємним. У 1985 році до цих областей додалась Кіровоградська, а природний приріст фактично усіх регіонів невблаганно знижувався. У 1990 році природний приріст став від'ємним майже в половині областей, а його сумарне значення становило лише 0,6‰. *Такі негативні тенденції логічно завершилися переходом на природне скорочення (депопуляцію) населення, який відбувся уже в наступному, 1991 році (коефіцієнт природного приросту став (-0,8‰)), і зберігається по сьогоднішній день*. При цьому у західних областях, з огляду на більш оптимальну вікову структуру населення, насамперед сільського, коефіцієнт природного приросту ще тривалий час залишався додатним. Зокрема, і впродовж 90-х років і на сьогоднішній день додатні значення коефіцієнта природного приросту залишались у Закарпатській та Рівненській областях. Однак, уже на зламі ХХ і ХХІ ст. демографічний перехід до депопуляції сільського населення відбувся і в західних регіонах. Отже, починаючи з 1994 року, внаслідок природного скорочення, а також інші кризові демографічні явища кількість населення України весь час зменшувалась – щорічно від 243 до 373 тис. осіб.

Негативні тенденції відтворення населення, які намітилися ще у 80-і роки минулого століття, поглибилися в результаті гострої економічної кризи 90-х років. *Але безпосередньо розглядати економічний спад як основний чинник демографічної кризи аж ніяк не можна*. Мова йде лише про певні накладання економічних негараздів на соціальні, а відтак і демографічні, поглиблюючи уже існуючі негативні процеси. Зокрема, це стосується різкого зростання кількості розлучень: починаючи з 1993 року у середньому на 2 зареєстровані шлюби припадало 1 розлучення. Водночас про відсутність прямої залежності між природним приростом і рівнем економічного розвитку свідчить той факт, що у відносно демографічно благополучних

західних областях рівень доходів населення якраз був значно нижчим, а проблеми з працевлаштуванням більшими, ніж у тих регіонах, де кризові явища проявилися найбільше. Тобто, *найгостріші вияви демографічної кризи зумовлені сукупною дією низки власне внутрішньо-демографічних процесів, насамперед поглибленням диспропорцій у статеві-віковій та соціально-віковій структурі населення, що загалом негативно позначилось на усіх механізмах відтворення населення*. Опосередковано на ці процеси впливають й різні соціальні та етнічні чинники. Зокрема, вищий рівень релігійності населення західних областей зумовлює і значно меншу кількість розлучень, а непрямим чином (через значно меншу кількість абортів) сприяє і зростанню народжуваності. Диференціація природного приросту в етнонаціональному розрізі впливає, зокрема, на демографічну ситуацію в Автономній Республіці Крим, де традиційно значно вищим рівнем народжуваності виділяються кримські татари, середній вік яких за переписом населення 2001 року становив 33,4, що значно менше, ніж в етнічних українців – 38,2 [3]. Водночас економічні негаразди помітно вплинули на другу, після природного скорочення, складову загального зменшення кількості населення України – формування від'ємного сальдо зовнішніх міграцій, яке стало характерно для України впродовж десятиріччя (1994–2004 роки). Внаслідок міграційного скорочення кількість населення України зменшилася на 1221,4 млн. осіб, що становить близько 20% від загальних обсягів скорочення населення України. Найбільші значення міграційного скорочення припадають на другу половину 90-х років минулого століття. А з 2005 року сальдо зовнішніх міграцій за офіційними даними стало додатнім. Хоча реально ситуація складніша, оскільки значна частка закордонних заробітчан, які ще офіційно не є емігрантами, уже прийняла рішення щодо не повернення в Україну.

Загально окреслені тенденції демографічного розвитку України впродовж тридцяти останніх років визначають характерні риси і сучасної демографічної ситуації, хоча в останні роки з'явилися і деякі нові явища. Згідно з даними Державного комітету статистики України, розміщеними на його офіційному сайті, в державі загалом зберігається від'ємний природний приріст, який у 2008 році становив (-5,3%), а у січні-жовтні 2009 року – (-4,0%) [4]. Але все ж з 2006 року намітилась деяка позитивна тенденція до збільшення значення цього важливого демографічного показника: у 2005 році природний приріст становив (-7,6%), у 2006 – (-6,4%), у 2007 (-6,2%), у 2008 – (-5,3%). Таке зростання природного приросту пов'язане насамперед із збільшенням народжуваності, яке спостерігається з 2005 року і пов'язане з активізацією демографічної політики держави, насамперед із збільшенням грошової допомоги при народженні дитини. Намітилися й деякі позитивні соціально-ментальні зміни у підходах до моделювання сім'ї, зокрема, відхід від принципу «одна сім'я – одна дитина». Позитивним стало і сальдо зовнішніх міграцій: упродовж січня – жовтня 2009 року кількість населення України в результаті зовнішніх міграцій зросла на 10713 осіб. Однак сподіватися на істотне покращення демографічної ситуації ще передчасно, враховуючи і збереження високого рівня смертності населення, у тому числі і дітей до 1 року, і збереження високого рівня розлучень (у 2008 році на 2 шлюби припадало 1,03 розлучень). У віковій структурі населення частка осіб у працездатному віці лише зменшується, особливо це стосується сільської місцевості східних і центральних регіонів. Залишається незрівноваженою і статева структура населення (частка жіночого населення (53,7%) помітно перевищує частку чоловічого (46,3%)), що також є значним негативним чинником демографічного й соціального розвитку.

Помітною є і диференціація регіонів України за демографічними особливостями. В цьому контексті найбільш кризова ситуація зберігається у північно-східних областях, де природне скорочення населення є майже удвічі вищим ніж у середньо-

му по державі: у Полтавській області коефіцієнт природного приросту у 2008 році становив (-8,7‰), у Сумській області (-9,6‰), у Чернігівській – (-12,2‰). В останні роки до цих кризових регіонів за основними демографічними параметрами наблизились східні Донецька та Луганська області, а також центральні Кіровоградська та Черкаська області. Саме в цих регіонах найменш оптимальною є вікова та статевая структура населення. Несприятливою є також демографічна ситуація в інших центральних і північних областях Вінницькій, Житомирській, Хмельницькій, Київській. Негативні тенденції демографічного розвитку намітились і в Дніпропетровській, Запорізькій та Харківській областях.

З огляду на більшу питому вагу населення молодших вікових груп, а також більшу частку етнонаціональних меншин з традиційно вищими показниками відтворення населення (кримські татари, молдавани, гагаузи, болгари), дещо кращою є демографічна ситуація в південних регіонах України. Але все ж найсприятливіші демографічні передумови характерні для Західної України. Причому в двох областях (Закарпатській та Рівненській) коефіцієнт природного приросту має незначні позитивні значення – 1,7 і 0,7% відповідно. І лише Тернопільська область увійшла в фазу більш інтенсивної депопуляції населення. Традиційно вищими в західноукраїнських областях є показники шлюбності і нижчими – розлучуваності, що пов'язано з деякими релігійно-культурними особливостями та значною питомою вагою більш консервативного сільського населення.

Порівняно висока частка населення у молодших вікових категоріях і найнижчий в Україні коефіцієнт смертності зумовлюють загалом і додатний природний приріст населення у м. Київ.

Отже, розвиток демографічних процесів в Україні на сьогодні має складний і суперечливий характер. Для закріплення деяких, відносно незначних, позитивних тенденцій недостатньо здійснювати лише окремі кроки, надаючи, зокрема, фінансову допомогу при народженні дитини, а важливо реалізувати весь комплекс заходів щодо соціально-економічного піднесення сільської місцевості, покращення житлових умов молодих сімей, зменшення неприродної смертності (на автошляхах, внаслідок аварій на шахтах та ін.). *Перспективною могла б бути і державна політика цілеспрямованого переселення населення густозаселених сільських районів Західної України в північно-східні і південні області держави, організованого повернення на батьківщину українців з-поза меж України.*

ЛИТЕРАТУРА

- Народне господарство Української РСР в 1990 році. К., 1991.
Население СССР. 1988. Статистический ежегодник. М., 1989.
Розподіл населення найбільш чисельних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти. За даними всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2004.
Статистичний щорічник України за 2008 рік. К., 2009.